

Ajandaa Ummataa

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barnoota boqonnaa kanaa erga barattee xumurtee booda:

- Gahee dargaggoonni HIV/Eedsii ittisuu, imaammata ummataa fi walqixxummaa saa-laa baballisuu keessatti taphatan ni dinqisiifatta.
- Karaalee ittiin gochawwan miidhaa geessisan maqisanni tarreessita.
- Kaayyoowwanii fi qajeelfamoota Dhaabbata Mootummoota Walta'anii fi Yaadrimee Giloobaalizeeshinii ni ibsita.

4.1. DHIMMOOTA UMMATAAN WALQABATAN

HIV/Eedsii ittisuu keessatti gahee dargagootaa

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barattee booda:

- Ogummaa jireenyaa, HIV/Eedsii ittisuuf si gargaaru ni horatta.
- Namoota warra dhukkubsattoota HIV/Eedsii fi maatii isaaniif gargaarsaa fi kunuunsa taasisan fakkeenya godhachuun akkuma isaanii hojjachuu ni shaakalta.

Ogummaa jireenya Horachuu

Miidhaa HIV/Eedsiiin ummata keenya irraan gahaa jiru sirriitti hubatteettaa?

Akka qorannoon yeroo dhiyoo ibsutti Itoophiyaa keessa namoonni lakkoofsi isaanii miliyoonni tokkoo ol ta'an dhiiga isaanii keessa vaayirasiin HIV ni jira. Akka waliigalaatti faca'iinsi vaayirasichaa dhibbantaa 2.2 (2.2%) ta'a jedhamee tilmaamama. Achi keessaas magaala keessatti dhibbantaa 7.7 (7.7%) yammuu ta'u baadiyyaatti immoo dhibbantaa 0.9 (0.9%) ta'a.

Akka barreeffamoonni adda addaa ibsanitti namoonni caalmaatti qabaman yookiin miidhamaa jiran kanneen umuriin isaanii waggaa 16–24 gidduu jiraniidha. Namoonni umuriin kana keessatti argaman immoo dargagoota. Dargaggoonni humna oomishaa biyya yookiin hawaasa tokkoo waan ta'aniif

qaamni kun miidhamuun oomishtummaan biyyichaa yookiin hawaasichaa waan miidhamuuf guddinni hin argamu. Haalli kun biyyoota hedduu waan yaaddesseef gara kuteenyaan itti duulaa jiru.

Akkuma kutaalee kanaan duraa keessatti baratte dhibeen HIV/Eedsii qoricha hin qabu. Kan ittiin ofirraa ittisuun danda'amu karaa inni nama qabuu danda'u irraa of eeguu qofadha.

Isaanis:

- 1. Irraa of Qabu:** Karaa ittiin HIV/Eedsiin nama qabuu danda'u inni guddaan saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabneenidha. Dargaggoonni hedduun hubannoo kana osoo hin qabaatiin namoota adda addaa waliin saal-qunnamtii waan raawwataniif dhibee kanaaf saaxilamu. Kana waan ta'eef caalmaatti kan filatamu gaa'ela dura saal-qunnamtii raawwachu dhiisuudha. Hiriyyoonni waljaallatan osoo saal-qunnamtii hin raawwatiin yaada waljijjiiruu, waa'ee barnoota isaanii fi jireenya isaanii gara fuulduraa mari'achuun waliin jiraachuu ni danda'u. Adeemsi kun bilchina sammuu waan agarsiisuuf osoo dargaggoonni hundi adeemsa kana filatanii dhibeen kun yeroo gabaabaatti dhabamsiifamuu danda'a.
- 2. Dhiibbaa Hiriyyaa Irraa Of eeguu:** Dargaggoonni yeroo baayyee dhiibbaa hiriyyoota isaanii amaloota hin taane qabaniin dhiibamanii gocha miidhaa isaan irraan geessisu raawwatu. Fakkeenyaaf, caatii qama'uu, tamboo xuuxuu, shiisaa xuuxuu, hashiishii xuuxuu fi dhugaatii dhuguu fa'a. Gochawwan kunniin immoo sammuu isaanii waan hadoochuuf waan bor isaan irra gahu yaaduu hin danda'an. Wantoota araada nama qabsiisu kana fudhachuun osoo hin beekin saal-qunnamtii hin barbaachifne raawwachuun dhibee HIV/Eedsii saaxilamu. Kana waan ta'eef dargaggoonni dhiibbaa hiriyyoota amala hin taane qaban kanarraa of eeguun murteessaa dha.
- 3. Waa'ee Gara Fuulduraa Yaaduu:** Guddina biyya tokkoof murteessoon dargaggoota biyyattiin qabdudha. Itti gaafatamummaan biyyattii gara fuulduraatti harka dargaggootaatti kufa. Namoonni umuriin dulloomaa yeroo deeman hojii isaanii hojjataa turan dargaggootatu itti darbee hojjata. Kana waan ta'eef dargaggoonni hireen biyya isaanii gara fuulduraa harka isaanii jiraachuu baranii dhibee kanarraa of eeguun dirqama ta'a. Dhaloonni fayyaan isaa eegame ofii isaaf lafa yaade ga'uu danda'a. Biyya isaas gara fuulduratti tarkaanfachiisuu danda'a.

Namoota HIV/Eedsiin Qabamaniif Kunuunsaa fi Deggarsa Gochuu

Namoota dhibee HIV/Eedsiin qabaman maaliif akka kunuunsuun barbaachisu beektaa?

Namoota HIV/Eedsiin qabaman loogii irratti adeemsisuun faca'iinsa dhibichaa hin dhaabu. Irra caalaatti akka isaan of dhoksanii dhibee kana facaasan isaan taasisuu danda'a. Vaayirasii kana of irraa ittisuun kan danda'amu namoota dhibee kanaan qabaman ofirraa fageessuun osoo hin taane:

1. Saal-qunnamtii of eeggannoo hin qabne raawwachu dhiisuu,
2. Jaalallee qoratamee/tee vaayirasicha irraa bilisa ta'e/te qabachuu,
3. Kondomii yeroo hundumaa haala sirrii ta'een fayyadamuu,
4. Waa'ee Eedsii maatii fi jaalallee ofii waliin mari'achuu dha.

Namoota HIV vaayirasiin dhiiga isaanii keessatti argamu quba itti qabuun suukanneessuu osoo hin ta'iin jajjabeessuun ifa of taasisanii ummanni biroon akka kanaaf hin saaxilamne akka barsiisan taasisuu dha. HIV/Eedsiin waliin jiraachuu, waliin haasa'uu, waliin nyaachuun hin darbu. Akkuma nama biroo osoo nama hin miidhin hojjatanii jiraachuu danda'u. Kanaafuu, kunuunsuu fi kabajuun barbaachisaa ta'a.

Namoota vaayirasiin HIV dhiiga isaanii keessatti argame yeroo vaayirasichi dhiiga isaanii keessatti argamee kaasee gargaarsi namootaa isaan barbaachisa. Dhukuba vaayirasichaan itti dhufuun alatti rakkoo hawaasummaaf saaxilamuu danda’u. Yeroo dhukkubni itti daddabalamaa deemu dadhabaa waan deemaniif gargaarsi isaan barbaachisa. Jireenya hawaasummaan deggarsa argachaa yeroo deeman ciminni itti dhagahamaa deema. Akka jiraachuu danda’anis ni amanu. Kana waan ta’eef namoonni vaayirasiin HIV dhiiga isaanii keessatti argame miirri gaariin akka itti dhagahamuuf kunuunsi armaan gadii godhamuufii qaba.

- (A) Manneen amantii fi marii hawaasaa keessatti akka hirmaatan gochuu,
- (B) Hawaasa keessatti namoota vaayirasiin HIV dhiiga isaanii keessatti argame maatiin isaanii akka kunuunsi gorsuu, namoota biroo immoo dadamaqisuun gargaarsa akka taasisaniif gochuu,
- (C) Kanneen nyaata qopheeffachuu fi huccuu isaanii miicachuu hin dandeenye akkasumas, meeshaa mana keessaa isaan barbaachisu immoo sagantaa dhaabbataa ta’e qindeessuun bakka jiranitti gargaaruu,

Qabxiwwan armaan olitti tuqaman namoota dhibee HIV/Eedsiin qabamaniif gargaarsaa fi kunuunsa gochuu keessatti isaan ijoodha. Haallan kana keessatti immoo dargaggoonni gahee guddaa taphachuu qabu. Yeroo fi humna qaban walitti qindeessuun karaa kilabii farra HIV/Eedsii fi karaa waldaa isaanii gurmaa’anii tajaajila fedha irratti hundaa’e lammii isaaniif kennuu ni danda’u. Kun immoo dirqama lammummaa ba’uu waan ta’eef gahee dargaggoonni ijaarsa biyya isaanii keessatti taphatan keessaa isa tokkodha.

GILGAALA 4.1A

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Karaalee vaayirasii HIV/Eedsii irraa of eeguun danda’amu maal fa’i?
2. Kunuunsi namoota dhibee HIV/Eedsiin qabaman taasifamuun irra jiru maal fa’i?
3. Dargaggoonni namoota dhibee HIV/Eedsiin qabamaniif kunuunsa kennuu keessatti gahee guddaa qabu yeroo jennu maal yaada keenya keessa galchineeti?

Tooftaa Saffisaan Daballiin Lakkoofsa Ummataa Itti Hirdhifamu

Barnoota mata duree kanaa barattee erga xumurtee booda:

- Haala lakkoofsi ummataa Itoophiyaa keessatti itti dabalaa deemu ni hubatta.
- Tooftaa saffisaan dabalii lakkoofsa ummataa hirdhisuuf wixineeffame addaan baafatta.
- Tooftaa Imaammata Dhimma Ummataa hojii irra oolchuu fi hiyyummaa hirdhisuu ni ibsita.

Saffisa dabalii Lakkoofsa Ummata Itoophiyaa

Saffisaan dabaluuf hamma lakkoofsi ummata Itoophiyaa ittiin dabalaa jiru himuu dandeessaa?

Itoophiyaa keessatti saffisni dabalii lakkoofsa ummataa waggoota dhibba dura baay’ee gadaanaa ture. Haala jireenyaa fi eegumsa fayyaa fooyya’aa deemu wajjin saffisni dabalii lakkoofsa ummataa Itoophiyaa dabalaa dhufuun sadarkaa olaanaa irra gahuu danda’eera. Gabaltee 4.1 armaan gadii irraa saffisa dabalii lakkoofsa ummataa bara 1900 irraa eegalee Itoophiyaa keessatti muldhate ilaali.

Gabatee 4.1: Saffisa daballii lakkoofsa ummata Itoophiyaa (1900-1998)

Bara	Lakkoofsa Ummataa (Miliyoonaan)	Saffisa daballii Ummataa (%)n	Waggoota dachaan dabaluufti fudhatu
1900	11.8	0.2	350
1930	14.4	1.2	58
1960	23.5	2.2	32
1976	40.0	3.0	23
1986	53.0	2.8	25
1998	74.0	2.6	27

Madda: CSA 2007

Gabatee 4.1 irraa akka muldhatutti saffisni daballii lakkoofsa ummata Itoophiyaa bara 1900 irraa eegalee hanga bara 1976tti dabalaa deema ture. Hanga saffisni daballii guddachaa dhufu yeroon lakkoofsi ummata dachaan itti dabaluu gabaabachaa dhufa. Fakkeenyaaf bara 1900 wayita saffisni daballii lakkoofsa ummata Itoophiyaa jiddugalaan 0.2% ture, dachaan dabaluufti waggoota 350 itti fudhatu ture. Garuu, saffisni daballii dhahata dhahataan dabalaa dhufee wayita 3% irra gahu, yeroon lakkoofsi ummata dachaan itti dabaluu gara waggoota 23tti gad bu'ee ture. Akka lakkoofsi namaa fi manaa bara 1998 agarsiisutti saffisni daballii ummata baroota 1976-1986 jidduu ture gara 2.8% tti gad bu'uu agarsiisa. Kanaan yeroon ummanni dachaan dabaluufti fudhatu gara waggoota 25tti dheerachuu agarsiisa.

Saffisaan daballii lakkoofsa ummataaf kan sababa ta'u maal jettee yaadda?

Lakkoofsi ummata saffisa guddaan dabaluu kan danda'u hammi du'u gad xiqqaatee hanga dhalatee guddatu yoo baay'ataa dhufeedha. Baroota durii wayita eegumsa faayyaa hin babaldhatiinii fi haalli jireenyaa hin fooyya'iin hammi daa'imman dhalatanii fi namoota du'anii olaanaa ture. Hammi dhalatu fi du'u walqixa olaanaa ta'uun lakkoofsi irraa hafee ummata jirutti dabaluu zeroo ta'uu isaa agarsiisa. Kunis lakkoofsi ummata bakkuma jirutti akka dhaabatu taasisa. Booda irra wayita tajaajilli eegumsa fayyaa babaldhachaa dhufu hawaasni nama dhukkubsate yaalchisuun hamma du'aa gad xiqqeessaa dhufe. Hammi dhalatu garuu akkuma jiruun olaanaa ta'ee itti fufuu eegale.

Hammi du'aa to'atamee hammi dhalataa osoo hin to'atamiin akkuma jiruun olaanaa ta'ee itti fufuun lakkoofsi namoota haaraa hawaasa jirutti yeroo yeroon dabaluu olaanaa ta'uu agarsiisa.

Biyya hammi dhalataa guddaa ta'ee hammi du'aa xiqqaa ta'e keessatti lakkoofsi daa'imman waggaa 15 gadii ni baay'ata. Haalli kun waggoota 50 darbaniif Itoophiyaa keessatti kan muldhataa dhufeedha. Akka lakkoofsi ummata fi manaa baroota 1976, 1986 fi 1998 gaggeeffame agarsiisutti baay'inni daa'imman waggaa 15 gadii akka wal duraa duubaatti 49.8%, 45.4%, fi 45% hawaasa jiru keessatti kan uwwisu ta'uu agarsiisa.

Daa'imman waggaa 15 gadii kallattin oomishuu irratti kan hirmaatanii miti. Namoota kallattiin oomishuu irratti hirmaatan irratti hirkatanii jiraatu. Umuriin namoota kallattiin oomishuu irratti hirmaatanii kanneen waggaa 15-64 jidduutti argamaniidha. Namoonni umurii waggaa 64 ol qabanis gara garee hirkattootaatti ramadamu. Manguddoonni kunniin ummata Itoophiyaa keessa gara 3.2% uwwisanii argamu. Walumaa galatti waggoota soddoman darbaniif ummata Itoophiyaa keessaa gara 50%tti kan tilmaamamu daa'immanii fi manguddoota kallattiin oomishuu irratti hirmaachuu hin dandeenye turan. Kana jechuun namni kallattiin oomishuu irratti hirmaatu tokko (active producer) nama kallattiin oomishuu irratti hin hirmaanne tokko (dependent) qabatee deema jechuudha. Jecha

biraatiin namni hojjatu tokko waan hojjatee argate keessaa yoo xiqqaate walakkaa kan ta’u isa hojjachuu hin dandeenyeef hira jechuudha.

Gara sadarkaa maatiitti gad bu’amee yoo ilaalame, abbaa fi haati daa’imman 5-6 of jalaa qaban mataa mataan hirkattoota 2-3 qabatani deemu jechuu. Kana malees, dargaggoonni barnoota irra jirani fi hoj-dhabeeyyiin umuriin isaanii waggaa 15 fi isaa ol ta’ullee gara namoota kallattiin oomishuu irratti hin hirmaanneetti ramadamu.

Biyya lakkoofsi namoota kallattiin hojii keessa galanii hojjatan xiqqaa ta’ee inni hin hojjanne guddaa ta’e keessatti qusannan qabeenyaa hin jiru. Sababni isaas oomishoonnii fi tajaajiloonni argaman hundi namoota hojii irratti hin hirmaanneef qooduu isaati. Kana irraa kan ka’een waliin gahuuf tattaaffii gochu bira dardee maallaqni qusannaaf ta’u hin jiru. Sirummaayyuu, waliin gahuun dadhabamee hanqinni tajaajilootaa fi oomishootaa hawaasa keessatti babaldhachaa dhufeera. Tajaajiloota hawaasni argachuu qabu keessaa kanneen hanqinni irratti muldhachuu danda’u barnoota, eegumsa fayyaa, bishaan, mana jireenyaa fi geejjiba fa’a.

Lakkoofsi ummataa saffisa guddaan dabalaa deemuun lafti irra jiraannus akka dhiphachaa dhufu taasisa. Namni haaraan hamma ummata jirutti dabalaa deemu baadiyyaa keessatti fedhiin lafa mana itti ijaarratanii fi lafa qonnaaf itti fayyadaman argachuu guddachaa dhufa. Magaalota keessatti gaaffiin bakka jireenyaa (mana yookiin lafa) argachuuf dhiyaatu sadarkaa olaanaa keessummeessuun hin danda’amnetti olka’a. Fedhiin lafa argachuu haala kanaan babaldhataa deemu kun naannoowwan duraan namni irra hin jiraanne hundatti faca’anii jireenya isaanii akka hundeesan taasisa. Fakkeenyaaf, naannoo lafa bosonaan uwwifameetti, lafa jireenyaaf mijaa’aa hin taane kaanneen akka gubbaa fi labbaa gaarreenii fi tulluwwanii irra qubachuun jiraachuu eegaluu fida.

Namoonni haala kanaan lafa haaraa argachuuf faca’an kunniin waa’ee eegumsaa fi kunuunsa qabeenya uumamaa irratti hubannoon qaban baay’ee gadaanaadha. Dursanii qubachuuf lafa walsaamuun ala waa’ee kunuunsaa ilaalchisee wanti yaadan hin jiru. Kana irraa kan ka’een biqiltuun uumaan margee argamu (bosonni) lafa qotiisaaf yookiin lafa margaa baasuuf, muka qoraanii fi ijaarsaa argachuuf saffisa guddaan ciramee manca’aa jira.

Naannoo tokko irraa bosonni ciraamaan biyyeen qullaatti hafa. Biyyeen qullaatti hafe haala salphaan bishaan yaa’uu fi bubbeen fudhatamee gabbina isaa dhaba. Biyyeen gabbina hin qabne midhaanis ta’ee marga biqilchuu hin danda’u. Rakkoon biqiloota uumamaa mancaasuun dhufu gabbina biyyee dhabuu gofa miti. Bineensonni bosonaa bakka jireenyaa fi waan nyaatan dhananii akka baqachuun badan yookiin dhuman taasisa. Haalli qilleensaa jijjiiramee roobni akka dhabamuu fi hoo’i akka dabaluu taasisa. Bakka roobni hin jirre bishaan dhabamee hongeen babaldhata. Kun saffisaan babaldhachuu gammoojjummaa yeroo ammaa jiruuf sababa guddaa kan ta’eedha.

Biyya lakkoofsi ummataa saffisa guddaan dabalaa deemu keessatti namoonni oomisha irratti hirmaatan xiqqaadha. Qabeenyi uumamaas saffisa guddaan manca’aa deema. Kanas ibsa armaan olitti kenname irraa hubatteerta. Biyyi keenya Itoophiyaanis biyyoota rakkoon akkanaa muudate keessaa ishii tokko ta’uu ishii ibsa kenname kana naannoo keessa jiraattu wajjin wal bira qabdee madaaluun hubachuu dandeessa jedheen amana.

GOCHA 4.1

Gocha armaan gaditti dhiyaate kun yaada ollaa yookiin gooxii keessa jiraattu irraa funaantee qindeessuun dareef dhiyeessitee irratti mari’attaniidha. Daangaa qorannoo kee keessatti gaggeessitu murteeffadhu. Fakkeenyaaf, mana warra “A” hanga mana warra “B” jidduu maatiwwan jiraatan jettee fudhachuu dandeessa. “A” fi “B” maqaa namoota ati bakka buufu ta’uu hin dagatiin. Baay’inni maatii qorannoo

kee irratti gaggeessituu (maatii keessan dabalatee) 10 gad ta'uu hin qabu. Barattoonni magaalaa guddaa keessa jiraattan gara qarqara magaalichaatti bahuun qorannoo keessan gaggeessaa.

1. Gabatee armaan gadii kana guuti.

Lakk	Maqaa warra maatii	Baay'ina miseensota maatii	Miseensota maatii keessaa kan:		
			Waggaa 0-14	Waggaa 15-64	Waggaa 64 ol
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
Ida'ama					
Dhibbataa					

2. Gabatee armaan olii kana ilaaluun gaaffiiwwan armaan gadii deebisi.

- Dhibbantaan namoota hirkattoota ta'anii hammam? Kana namoota waggaa 15 gadii qabanii fi namoota waggaa 64 ol ta'an walitti ida'uun argatta.
- Ollaa qorannoo kee gaggeessite keessatti namni kallattiin hojii irratti hirmaatu tokko namoota kallattiin hojii irratti hirmaachuu hin dandeenye (hirkattoota) meeqa of jalaa qaba?
- Maatiiwwan qorannoo kee irratti gaggeessite keessaa isaan waggaa 30 as hundeeffaman nama beeku gaafachuun addaan baafadhu.

3. Namoonni waggootii 30 as maatii hundeessan kunniin lafa mana irratti ijaaranii fi qotanii midhaan nyaatan facaasan akkamitti argachuu akka danda'an gaafadhuu barreeffadhu.

4. Namoonni haaraan yeroo yeroon ollaa sana keessatti dabalaa deemuun:

- Rakkoo lafa qotiisaa argachuu fi
- Rakkoo qabeenya bosonaa fi biyyee mancaasuu irratti geessise akka asi ibsan namoota beekan gaafadhuu hubadhu.

5. Odeeffannoowwan argatte kanneen walitti qindeessiitii rakkoo saffisaan baay'achuun ummataa humna hojjatu argachuu fi qabeenya uumamaa kunuunsuu irratti qabu irratti gabaasa qopheessii marii dareetiif dhiyeessi.

Tooftaa Saffisaan Dabaluu Ummataa Hirdhisuu

Saffisaan baay'achaa deemuun ummataa rakkoolee hedduu qabu armaan olitti ibsameera. Rakkoolee kanneen qabatanii deemuun haalli jireenya ummataa yeroo yeroon akka gadi bu'aa deemu fi qabeenya uumamaa akka manca'u taasisa. Rakkoolee saffisaan baay'achuu ummataa kanaan wal qabatan hiikuun jiruu fi jireenya hawaasa biyya keenyaa akka fooyya'u gochuun murteessaadha.

Akkaataa saffisni lakkoofsa ummataa guddina dinagdee wajjin wal simee itti deemuu danda’u Imaammata Dhimma Ummataa biyyi tokko baafattu keessatti sirnaan ibsama. Imaammanni Dhimma Ummataa Seeraa fi Qajeelfama mootummaan waa’ee daballii yookiin hirdhina lakkoofsaa, tamsa’inaa fi qubannaa ummataa ilaalchisee bahuudha. Imaammanni Dhimma Ummataa biyya keenya keessatti bara 1985 bahee hojii irra ooles dhimmoota kanneen irratti kan xiyyeeffatuudha. Dhimmoonni gurguddoon Imaammanni kun irratti xiyyeeffatu:

- Garaagarynnaa saffisaan baay’achuu lakkoofsa ummataa fi guddina dinagdee jidduu jiru walsimsiisuu,
- Guddina dinagdee fi hawaasummaa qindaa’aa fiduuf sagantaa misoomaa keessatti humna namaa kallattiin hirmaatu yeroo yeroon akka baay’ataa deemu taasisuu,
- Sochii ummataa haala mijaa’aa argachuuf jecha bakka jireenyaa isaa gad lakkisee gara biraatti deemu (keessattuu baadiyyaa irraa gara magaalatti deemu) misooma gara kallatti biyyattii hudaatti akka babaldhatu gochuun hirdhisuu,
- Eegumsaa fi kunuunsa naannoo babaldhisuun qabeenyi bakkicha keessa jiru akka ummata bakkichaa jiraachisuu danda’u gochuu
- Hirmaannaan dubartootaa sochiilee dinagdee fi hawaasummaa keessatti akka cimuu gochuu fi
- Gareewwan hawaasaa kanneen akka dubartootaa, dargaggootaa, daa’immanii fi manguddoota gaheen hawaasa keessatti qabaniif haalli dinagdee isaanii akka cimuu gochuu kanneen jedhaniidha.

Kaayyoowwan gurguddoo Imaammata Dhimma Ummataa kana galmaan gahuuf saffisa baay’ina daballii lakkoofsa ummataa irratti xiyyeeffachuu barbaachisa. Saffisa daballii lakkoofsa ummataa ilaalchisee Imaammanni biyyoota guddina dinagdeetiin sadarkaa olaanaa irratti argamanii fi biyyoota misooma dinagdeetiin duubatti hafoo ta’an keessatti hojii irra oolu wal fakkaatoo miti.

Biyyoota dinagdeen guddatan: Biyyoonni kunniin teekinooloojii ammayyaatti sadarkaa olaanaan warra fayyadamaniidha. Ummanni isaanii kan baratee fi sadarkaa jireenyaa olaanaa kan jiraatuudha. Garuu, daa’imman haaraa dhalataniif bara baraan hawaasa jirutti makaman baay’ee xiqqoodha. Kana jechuun baay’inni namoota dulloomanii du’anii baay’ina daa’imman haaraa dhalataniif hawaasatti dabalamanii ni caala jechuudha. Haalli kun lakkoofsi ummata isaanii yeroo yeroon akka hirdhataa deemu taasisa. Karaa biraatiin dinagdeen isaanii sadarkaa olaanaan guddatee jiru humna hojjataa baay’ee barbaada. Kanaafuu, biyyoota akkanaa keessatti Imaammanni Dhimma Ummataa bahu kan daa’imman baay’een akka dhalatan taasisuudha. Biyyoonni addunyaa guddina dinagdeetiin sadarkaa olaanaa irra gahan kanneen ardii Awurooppaa, Ameerikaa Kaabaa fi Baha Eeshiyaatti argamaniidha.

Biyyoota guddina dinagdeen duubatti hafan: Biyyoota akkanaa keessa ummanni jiraatu baay’een kan hin baranneedha. Dheerinni umurii jireenyaas baay’ee gabaabaadha. Dhibbantaan namoota kallattiin hojii irratti hirmaatanii biyyoota tokko tokko keessatti dhibbantaa isa kallattiin hojii irratti hirmaachuu hin dandeenyee gad ta’ee argama. Kana malees, hammi oomishaa nama tokkee (nama dhuunfaa) kallattiin hojii irratti hirmaatu tokko irraa argamu baay’ee gadaanaadha. Rakkina dinagdee jiru kana biratti bara baraan baay’inni daa’imman haaraa dha’atanii haawaasa jirutti makamanii namoota yeroo sana keessatti du’anii harka baay’een caala. Haala kanaan biyyoota saffisni guddinni dinagdee baay’ee gadaanaa ta’ee garuu, saffisni daballii lakkoofsa ummataa guddaa ta’e keessatti Imaammanni Dhimma Ummataa bahu kan baay’ina daa’imman dhalataniif gad xiqqeessee guddina dinagdee saffisiisuudha. Biyyoota Imaammata Dhimma Ummataa gosa kanaa baafatan keessaa Itoophiyaan ishii tokkoodha Biyyoonni Afrikaa hundi, Ameerikaa Kibbaa fi Eeshiyaa baay’een gosa Imaammata kana keessatti hammatamu.

Saffisa baay'ina daballii lakkoofsa ummataa gad xiqqeessuun akka saffisa guddina dinagdee wajjin wal simu gochuuf tooftaaleen gargaaran baay'eedha. Isaan keessaa muraasni karoora maatiitti fayyadamuu, dubartoonni akka baratan taasisuu fi umurii heerumuu ol guddisuudha.

- (a) **Karoora maatii:** Baay'inni daa'imman maatii tokko keessatti dhatanii qabeenya maatiin sun daa'imman horatu guddisuuf qabu wajjin kan walsimate ta'uu qaba. Daa'ima guddisuu jechuun lubbuu qofaan akka jiraatan gochuu jechuu miti. Daa'imman dhalatan hundi nyaata gahaa, uffata gaarii, bakka bultii mijaa'aa, barnootaa fi tajaajila yaalaa gahaa argachuu qabu. Dubartiin tokko deessee waggaa sadii osoo hin guutiin deftee dahuun qaama ishii ni miidha. Daa'imman dhalatanis kunuunsa gahaa waan hin arganneef qaamaan dadhaboo ta'u. Kanaafuu, maatiin tokko daa'ima godhachuun dura qabeenyi qabu daa'ima godhachuuf fedhu sana sirnaan guddisuu danda'uu isaa mirkaneeffachuu qaba.
- (b) **Carraa barnootaa dubartoonni akka baldhinaan argatan taasisuu:** Biyya keenya keessattis ta'ee biyyoota biroo guddina dinagdeen sadarkaa gadaanaa irra jiran keessatti lakkoofsi ijoollee durbaa mana barnootaatti ergamanii baay'ee gadaanaadha. Ijoolleen durbaa dhiiraan walqixxa baratanii hojiitti galuu baannaan humni misoomaa 50% ta'u misoomaan alatti hafuu agarsiisa. Kun immoo guddina dinagdee irratti miidhaa guddaa qaba. Kana malees, ijoolleen durbaa akka barnoota irra turan gochuun dafanii akka hin heerumne taasisa. Gaafa barnoota isaanii xumuranii heerumanis waa'ee karoora maatii waan beekaniif sirnaan itti fayyadamoo ta'u. Kana jechuun baay'ina daa'imman horuu barbaadanii qabeenya guddisuufii danda'uu irratti bu'uuranii godhatu jechuudha. Bu'uura kanaan lakkoofsi daa'imman horatanii lama yookiin sadii caaluu hin danda'uu. Adeemsa kanaan ijoollee dhiiraa caalaa ijoollee durbaa barsiisuun karoora maatii sirnaan gaggeessuu fi guddina dinagdee biyyaa saffisiisuuf faayidaa olaanaa qaba.
- (c) **Umurii heerumaa dheeressuu:** Akka aadaa biyya keenya kana keessa tureetti ijoolleen dubaraa baay'een waggaa 15 gaditti heerumu ture. Haala kanaan osoo qaamaan hin jaabaatiin heerumuun fayyaa dubartootaa irratti rakkoo guddaa uuma. Kana malees, umurii xiqqaan heerumuun isaanii waggoota baay'eef fuudhaa fi heeruma keessa akka turan taasisa. Umurii xiqqaan heerumuun baay'inni daa'imman horatanii dabala. Haala kanaan to'annaa malee daa'imman baay'ee horachuun saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataaf sababa olaanaa ta'a. Fakkeenyaaf, dubri waggaa 15tti heerumte tokko hanga waggaa 49 geessee dahumsa dhaabduutti jiddugaleessaan waggaa sadii keessatti mucaa tokko deessi yoo ta'e, umurii dahumsa irra turtu keessatti daa'imma 10 ol deessi jechuudha. Kanaafuu, umurii ijoolleen durbaa itti heerumtu akka ol guddatu gochuun fayyummaa haadhaatiifis ta'ee lakkoofsa daa'imman dahanii gad xiqqeessuuf faayidaa olaanaa qaba. Akka Imaammata Dhimma Ummataa keessatti heerametti biyya keenya keessatti umuriin ijoolleen durbaa yeroo ammaa itti heerumman yoo xiqqaate waggaa 18 ta'uu qaba.

Gahee Dargaggoonni Saffisaan Daballii Lakkoofsa Ummataa fi Hiyyummaa Xiqqeessuu Keessatti Qaban

Dargaggoonni humna abdatamaa misooma biyyaa keessatti gahee olaanaa qabaniidha. Humna abdatamaa kana kallattii gara misoomaatti ittiin galuu danda'an ijaaruuf tajaajila gorsaa sirna barnootaa keessatti hammachiisuun hojii irra oolchuu barbaachisa. Keessattuu, ijoolleen durbaa ulfa yeroo malee irraa (karooraan alaa) akka ofeegan tajaajila gorsaa itti fufaa argachuu isaan barbaachisa. Dargaggoonni tajaajila gorsaa sirnaan argatan, beekumsaa fi dandeettii rakkoo hiikuu gonfatan dandeettii murteessuu fi itti gaafatamummaa fudhachuu ni horatu. Kun immoo saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataa gad xiqqeessuu irratti gahee olaanaa qaba. Eggatummaa tokko malee hojii ofii uummatanii hojjachuun jireenya ofii gaggeessuu bira darbanii dinagdee biyyaa ijaaruu keessatti ni gumaachu.

GILGAALA 4.1B

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Akkaataa saffisa daballii lakkoofsa ummataa fi guddina dinagdee walsimsiisuun itti danda'amu barreessi.
2. Garaagarummaa Imaammata Dhimma Ummataa biyyoota dinagdeen guddatanii fi

duubatti hafoo ta'an keessatti bahu jidduu jiru barreessi.

3. Tooftalee saffisaan baay'achuu lakkoofsa ummataa hirdhisuuf gargaaran tarreessi.

4.2. MIRGOOTA NAMUMMAA FI NAGEENYA

Gahumsa Barannichaa Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barattee booda:

- Koornayaa fi saala addaan ni baafatta.
- Ibsitoota walqixxummaa saalaa addaan ni baafatta.
- Walqixxummaa saalaa baballisuu keessatti gahee dargaggoonni taphatan ni dinqisiifatta.
- Fakkeenyota jeequmsaa fi doorsisa dubartoota naannoo keessanii irra gahu gabbaasuun irratti mari'atta.
- Dubartii aangessuun hiyyummaa hirrisuuf waliin hojjachuun sirrii ta'uu isaa ni mirkaneeffatta.

Mirga namummaa jechuun maal jechuu dha?

Mirgoota namummaa kanneen jedhaman mirgoota namootaaf uumamaan kennaman, kanneen qarshiin hin bitamne, hin gurguramne, hin jijjiiramne, hin dhaalamne, nama biroofis dabarsamee hin kennamne kennaa nama hundaati. Isaanis mirga namni tokko lubbuun jiraachuu, nageenya qaamaa fi bilisummaa qabaachuu jechuudha.

Namoonni garaagarummaa kamiyyuu yoo qabaatan illee nama ta'uu isaaniitiin qofa walqixxummaan ilaalamuu qabu. Salaan, umuriin, bifaan, amantii fi ilaalchaan adda addummaan osoo irratti hin taasifamin bakka hundumaatti namoonni walqixxummaan kabajamuu qabu.

Dhaalli namaa hanga lubbuun jirutti mirgi namummaa isaa eenyuunuu mulqamuu yookiin sarbamuu hin danda'u. Namni dhuunfaanis ta'e mootummaan mirgoota namummaa cabsuu yookiin dhorkuun irra hin jiru.

Mirgoonni namummaa irraa hirrachuu fi garaagar ba'uu hin danda'an. Mirgi inni tokko cabuun isa biroo irratti dhiibbaa uuma. Mirga namummaa keessaa tokko hirrachuun namummaa dhala namaa guutuu hin taasisu.

Kanarraa ka'uun Mootummaan Itoophiyaa mirga namummaa heera biyyattii keessa galchuun hojii irra oolmaa isaaf hojjachaa jira.

Koorniyaa

Koornayaa jechuun maal jechuu akka ta'e beektaa? Beektoonni baayyeen Koornayaa wajjin kan walqabatan qabxiwwan afur kaasuu. Isaanis saala, gahee hojii saala irratti hundaa'e (reproductive roles),

oomisha saala irratti hundaa'ee (productive roles) fi hojii hawaasummaa (social roles) jedhamuun beekamu. Tokkoon tokkoon isaanii akka armaan gadiitti haa ilaallu.

Saala

Namoonni uumamaan dhiira yookiin dhalaa ta'anii ni dhalatu. Kanaafuu, da'uu fi harma hoosisuun gahee uumamaan dubartootaaf kennamee dha. Adeemsa kana keessatti dhiirri firii sanyii kanneen kennaniidha jechuun ni danda'ama. Dhiirris ta'e dubartiin kenna uumamaan kennameef kana akka barbaadanitti jijjiiruu yookiin fooyyessuu hin danda'an. Dhugaan kun hawaasa kamiyyuu keessatti kan jiraatu dha.

Gahee Hojii Saala Irratti Hundaa'e (Reproductive Roles)

Aadaa Sabaa fi Sablamootaa irratti hundaa'ee gaheen hojii saala irratti hundaa'e jiraachuun isaa ifa dha. Sadarkaa maatiitti dhiiraa fi dhalaan hojii adda addaa hojjatu. Hirmaannaan gahee hojii kun aadaa fi barmaatilee irratti hundaa'ee biyyaa biyyattii fi hawaasaa hawaasatti adda addummaan muraasni ni muldhata. Haa ta'u malee gara caalu:

- Nyaata bilcheessuun, qulqullina manaa fi huccuu eeguun, bishaan waraabuun, qoraan funaanuun, dhiira bakka qonnaatti gargaaruunii fi kkf gahee hojii dubartootaa taasifamanii fudhatamu.
- Lafa qotuun midhaan oomishuun, dallaa ijaaruun, muka muruun yookiin immoo hojiiwwan manaa alatti hojjatamanii fi humna cimaa barbaadan gahee hojii dhiiraa taasifamanii fudhatamu. Hojii humnaa qofa osoo hin taane abbaa seerummaa fi bakka itti gaafatamummaa irra taa'uun hojii dhiiraa qofa ta'ee ilaalamaa turuun isaa seenaa yeroo dheeraa miti.

Gaheen hojii armaan olitti tuqame fudhatama qaba taanaan akka rakkootti ka'uu dhiisuu ni danda'a. Haa ta'u malee hojii dubartoonni hojjatan akka dirqama uumamaatti kan fudhataman yoo ta'ee fi dhiirri hojii isaan hojjetan hojjachuu hin danda'u jedhamee kan fudhatamu yoo ta'e fudhatama hin qabu. Kana waan ta'eef dubartoonni hojii hunduma keessatti akka dhiiraa hirmaachuu akka barbaadanii fi dhiirris haala walfakkaatuun akka irratti hirmaatu dhiibbaa irratti taasisaa jiru. Haalli kunis yeroodhaa gara yerootti fudhatamaa argachaa jira.

Oomisha Saala Irratti Hundaa'e (Productive Roles)

Hojiiwwan maallaqa argamsiisan gara caalu kan dhiiraa ta'anii argamu. Hojiiwwan biqiltuu naannoo mana jireenyaa gara caalu baasii mana keessaaf oolu. Raafuu, Qaaraa, Mosee, Geeshoo fi k.k.f. dubartoonni hojii mana keessaatti dabalani kan isaan hojjatanidha. Oomishni isaan irraa argamus baasii mana keessaaf oola. Kan kana irraa hafu yoo jiraate abbaa manaatu irraa fudhata.

Karaa biroo dhiirri oomisha maallaqa guddaa argamsisu hojjata. Midhaan, Qullubbii, Caatii, bunaa fi k.k.f. akkuma jiranitti dhiiraan dhuunfatamu. Hojii isaanii irratti dubartoonni kan hirmaatan yoo ta'ellee maallaqni isaan irraa argamu to'annaa dhiiraa jala gala. Haalli kun biyya keenyaa fi biyyoota misoomaa jiran hedduu keessatti ballinaan muldhata.

Dubartoonni hojii galii argamsiisu irratti kan hirmaatan yoo ta'ellee maallaqa argatan dhimmoota maatii isaanii fayyadu irra oolchu. Karaa biroo dhiironni galii argatan aangoo isaaniin dhimmoota barbaadan qofaaf oolchu. Haalli kun immoo olaantummaa fi gadi aantummaa kan uumu ta'e argama. Kanaafuu, uumamuu garaagarummaa kanaaf sababa kan ta'e hirmaannaa gahee hojichaa waan ta'eef maqisamuun irra jira.

Hojii Gahee Hawaasummaa (Social Roles)

Naannoo adda addaatti hawaasni hojii adda addaa hojjata. Fakkeenyaaf, daandii, bishaan hidhuu, burqaa gabbisuu, biqiltuu dhaabuu fi kunuunsuu, bakka bookeen busaa itti hortu qulqulleessuu fa'a. Gara caalu hojii hawaasummaa kana irratti warra dhiiraatu hirmaata. Haa ta'u malee hojiin misoomaa dubartoota hin hirmaachifne galma hin ga'u. Hojiiwwan misoomaa addaan baasuu, karoorsuu fi hojii irra oolchuu keessatti dubartoonni akkuma dhiiraa gahee walqixa qabaachuu qabu.

Muuxannoo kanaan dura ture irraa kan hubannu hojiiwwan misoomaa dhiiraan kan karoorfamanii fi gaggeeffaman ta'uu isaanii ti. Dubartoonni itti hirmaatu yoo jedhamellee humna isaaniif jecha malee gaheen isaanii murteessaa fi dhiira waliin walqixxee barbaachisaa dha jedhamee miti. Haa ta'u malee dubartoonni hojii kamiyyuu irratti walqixxummaan hirmaachuun bu'aa guddaa buusaa kan jiran ta'uun isaanii yeroo ammaa ballinaan argamaa jira.

Dhaloonni yeroo ammaa dogoggora baroota darban keessa saala ilaalchisee ture hubachuun walqixxummaa saalaatti amanuu qaba. Dubartoota yeroo ammaa addunyaa keessatti dura bu'ummaan siyaasaa fi dinagdee biyyoota adda addaa gaggeessaa jiran akka fakkeenyaatti ilaaluun barbaachisaadha.

Biyya keenya Itoophiyaa keessattis walqixxummaan saalaa kabajamuun akka irra jiruu fi mirga dubartootaa ilaalchisee heera biyyattii keessa taa'eera. Kanaafuu, walqixxummaa saalaa kabajuun walqixxummaa dhala namaa kabajuu ta'uun isaa hubatanii dargaggoonni biyya keenyaa walqixxummaa saalaa hojii irra oolchuun irraa eegama.

Rakkoo Irraa Of-eeguu

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Erga mata duree kana barattee booda:

- Gochaawwan miidhaa geessisan addaan ni baafatta.
- Attamiin gocha miidhaa fidan dhorkuun akka danda'amu ni himta.
- Naannoo keessanitti gochawwan miidhaa geessisan ni barreessita.

Gocha Miidhaa Geessisu

Gocha miidhaa geessisan beektaa?

Gochawwan miidhaa karaa lama raawwatamuu danda'u. Isaanis osoo beekanii raawwachuun fi osoo hin beekin raawwachuudha. Gochaawwan miidhaa geessisan osoo beekanii raawwachuun balleessaa guddaa dha. Hawaasa birattis ta'e mootummaa biratti tarkaanfii dhiifama hin qabne namarratti fudhachiisa. Osoo hin beekin gocha miidhaa geessisan raawwachuun jiraachuu danda'a. Haa ta'u malee balleessaa ofii irraa barachuun dhiifama gaafachuun gara qajeelummaatti deebi'uun ammayyummaadha.

Namoonni tokko tokko osoo beekanii nageenya hawaasaa booressu. Dukkana dawoo taasifatanii namoota hojii isaanii hojjatanii mana isaaniitti galan saamuu yookiinis rukutanii qaamaa fi lubbuu namootaa irraan miidhaa guddaa geessisu. Namoota irratti lola kaasuun jeequmsi akka uumamu taasisu. Angafootaan yoo gorsamanis fudhachuu hin barbaadan. Namoonni akkasii kun badii guddaa dalaguu waan danda'aniif irraa of-eeguun barbaachisaadha.

Dargaggoonni hedduun gocha miidhaa geessisu irratti kan hirmaatan erga araada adda addaan qabamanii boodadha. Namni araadaan qabame waan araada isaa ittiin ba'uu danda'u qarshii isa

barbaachisa. Qarshii kana argachuuf immoo gocha hin barbaadamne hojjatu. Nama dagatee deemu irraa qarshii hatu, dubartoota irraa boorsaa isaanii butanii fiigu, mana namaa cabsanii seenuun qabeenya namaa saamuu fi k.k.f. raawwatu. Kana waan ta'eef dargaggoonni wantoota araada nama qabsiisu irraa fagaachuu qabu.

Dargaggoonni sona aadaa naannoo isaanii beekanii kabajuu qabu. Angafoota, abbaa fi haadha, maanguddoota kabajuun sonawwan dargaggoonni beekuu qabanidha. Kana malees nama dhukkubsate gaafachuun, nama rakkate gargaaruun sona ummata keenya keessatti kabajamaa ture waan ta'eef dargaggoonni kana beekanii hojii irra oolchuu qabu. Sona aadaa naannoo ofii dhiisanii aadaa biyya alaa hordofuun hawaasa keessatti fudhatama nama dhabsiisa. Kanaafuu, sona aadaa keenyaa dagachuu hin qabnu.

Gocha baayyee jibbisiisaan biyya keenya keessatti naannoo tokko tokko keessatti darbee darbee muldhatu keessaa inni tokko dubartoota dirqisiisanii gudeedu dha. Gochi kun aadaa biyya keenyaa kamiyyuu keessatti hin beekamu. Gochi akkasii gocha bineensummaati. Sababa kanaan kan ka'e ijoolleen dubaraa hedduun miidhaan qaamaa fi sammuu irra gaheera. Kanneen lubbuun isaanii darbes hedduudha. Bakka tokko tokkotti immoo daa'iimman umuriin isaanii sal-qunnamtiif hin geenye irratti waan raawwatamuuf miidhaa nama suukkanneessu geessisaa jiru. Gochi kun gocha mirga namummaa sarbu waan ta'eef lammiin kamiyyuu mormuu qaba.

Gochawwan miidha geessisan kanneen attamiin maqisuun danda'ama? Mee akkaataa miidhaa kanenen maqisuun danda'amu akka armaan gadiitti haa ilaallu.

Dargaggoonni gochawwan miidhaa geessisan irratti kanneen hirmaatan hiriyyoota isaaniin dhiibamaniitu. 'Hiriyyaa kee natti himi, waan ati taaten sitti hima' jechi jedhu sirrii dha. Hiriyyaa amala hin taane qabu waliin ooluun gaarii miti. Dargaggoonni tokko tokko barumsa hin fedhan. Mana caatii keessa taa'anii caatii qaamuu fi shiishaa xuuxaa ooluu fedhu. Isaan akkasii yoo waan ittiin araada isaanii ba'an dhaban yakka hojjachuun isaanii beekamaadha. Kana waan ta'eef isaan irraa of eeguun dirqama ta'a.

Dargaggoonni amala gaarii horatanii guddachuu yoo barbaadan yeroo barumsaatti gara mana barumsaa deemuu, yeroo boqonnaa isaanitti immoo wiirtuu dargaggoo keessatti kitaaba dubbisuu fi bashannana kanneen akka ispoortiitti yeroo isaanii dabarsuu qabu. Kana malees gorsa maatii isaanii dhaggeeffachuu qabu.

GILGAALA 4.2

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Mirga namummaa jechuun maal jechuudha?
2. Qabxiwwan arfan Koornayaa ilaalchisee jiran maal fa'i?
3. Mirgoota namummaa irraa hirrisuun yookiin keessaa tokko cabsuun ni danda'ama? Maaliif?
4. Gochawwan miidhaa geessisan maal fa'i?
5. Dargaggoonni attamiin gochawwan miidhaa geessisan irraa of eeguu danda'u?

4.3. SAGANTAAWWAN WALTA'IINSAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

- Kaayyoo fi qajeelfamoota Dhaabbata Mootummoota Walta'anii ni ibsu.
- Dhaabbilee gurguddoo Dhaabbata Mootummoota Walta'anii fi kaayyoo isaanii addaan ni baasu.

Kaayyoo fi qajeelfamoota Dhaabbata Mootummoota Walta'anii fi dameewwan isaa

Kaayyoon Hundeeffama Dhaabbata Mootummoota Walta'anii maali?

Yeroodhuma Waraanni Addunyaa Lammaffaa adeemsifamaa ture keessa gaggeessitoonni humnoota walta'iinsaa (Allied Powers) Dhaabbata Mootummoota Walta'anii hundeesuuf carraaqaa turan. Sababni isaas qaama xumura waraanichaa booda nageenya addunyaa eegsisuu dhaabuun barbaachisaa ta'ee waan argameef ture. Kanarraa ka'uun biyyoonni lakkoofsi isaanii shantama ta'an Ebla bara 1945tti Magaalaa Saanfiraansiikootti (USA) walga'uun hundeeffamuu dhaabbaticha mallatteessan. Akka Chaarterii dhaabbatichaatti biyyoonni waldhabdee isaan gidduutti uumamu gara dhaabbatichaatti fiduun nagaan hiikuun barbaachisaa dha. Kana malees rakkolee kanneen akka dhukkubaa, beelaa fi doofummaa dhabamsiisuuf waliin hojjachuun akka barbaachisu miseensonni waliigalan. Teessoon Dhaabbata kanaa Niiwu Yoork (USA) keessatti argama.

Dhaabbata Mootummoota Walta'anii Liigii Mootummoota Addunyaa irraa adda kan isa taasisu bakka biyyoota gidduutti walitti bu'iinsi uumamutti loltoota erguun nagaan buusuu yaaluu isaati. Fakkeenyaaf, bara 1963 Qophiroos keessatti yeroo Turkootaa fi Giriikota Qophiroos gidduutti walitti bu'iinsi uumame nagaan eegdota erguun qabbaneesseera. Walitti bu'iinsa Koongoo keessatti bara 1960tti uumames nagaan eegdota erguun qabbaneessuuf yaaleera. Kana malees, Israa'eelii fi Paalastinoota gidduutti walitti bu'iinsi uumame haaluma walfakkaatuun qabbanneessuun waliigaltee akka mallatteessan taasisera. Isa boodas biyyoota hedduu keessatti hojii walfakkaatu raawwateera.

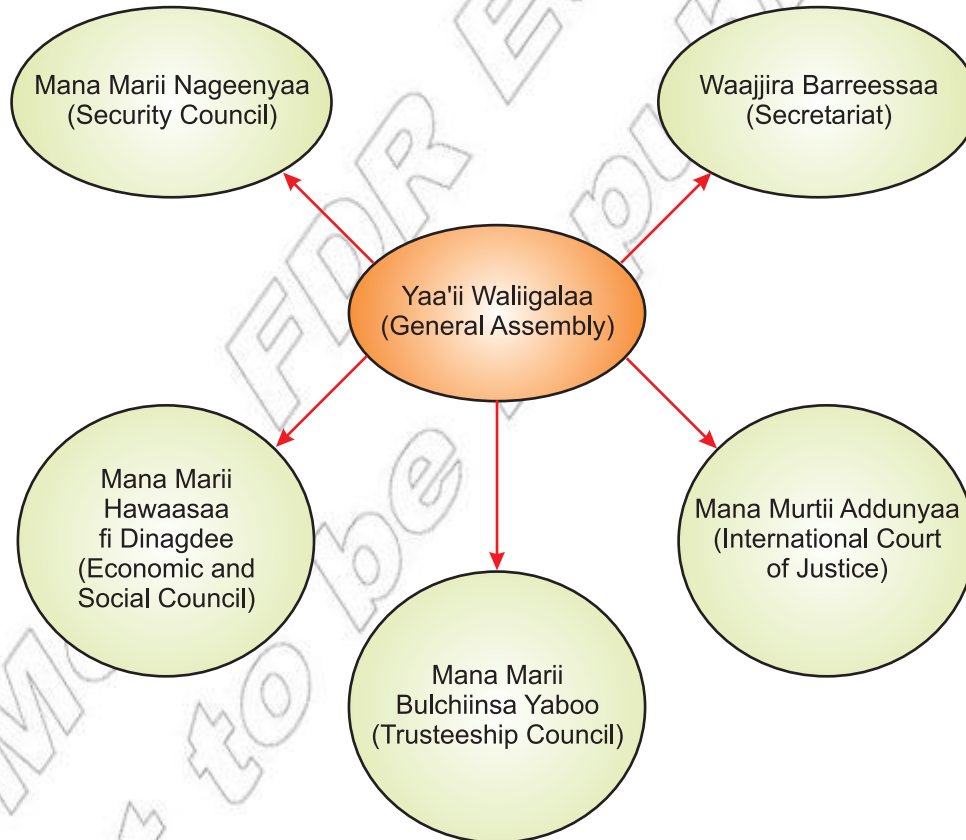
Akka Chaarterii Dhaabbata Mootummoota Walta'anitti Dhaabbatichi dame jahaa qaba. Isaanis:

1. Yaa'ii Waliigalaa (General Assembly)
2. Mana Marii Nageenyaa (Security Council)
3. Waajjira Barreessaa (Secretariat)
4. Mana Marii Hawaasaa fi Dinagdee (Economic and Social Council)
5. Mana Murtii Addunyaa (International Court of Justice)
6. Mana Marii Bulchiinsa Yaboo (Trusteeship Council) fa'a.

Mee tokkoon tokkoon isaanii akka armaan gadiitti haa ilaallu.

1. **Yaa'ii Waliigalaa:** Bakka bu'oonni biyyoota miseensa ta'an hundi keessatti hirmaatu. Murtiin kan darbu waliigaltee harka sadii keessaa harka lamaatiin ta'a. Namni tokko sagalee tokko qaba. Yaa'iin kun rakkoo addunyaa gara isaa dhufe irratti mari'achuun murtii ni dabarsa.
2. **Mana Marii Nageenyaa:** Manni Marii kun miseensota kudha shan qaba yammuu ta'u isaan keessaa shan dhaabbatoodha. Isaan kudhaan hafan immoo waggoota lama lamaan filatamu. Miseensonni dhaabbatoon, US Ameerikaa, Raashaa, Ingilizii, Faransaayii fi Chaayinaadha. Hojiin Mana Marii kanaa nageenya addunyaa eeguudha. Miseensonni dhaabbatoon mirga sagaleen sagalee dhorkuu (Veto power) waan qabaniif murtii isaan didan raawwatamuu hin danda'u.

3. **Waajjira Barreessaa:** Wajjiirri kun muummicha barreessaan hogganama. Muummichi barreessaa Dhaabbata Mootummoota Walta’anii waggoota shan shaniin waliigaltee miseensota mana marii nageenyaan yaa’ii waliigalaatti dhiyaatee filatama. Dhimmoota nageenya addunyaaf ni sodaachisu jedhaman mana marii nageenyaatti dhiyeessuun ni mari’achiisa. Dhimmoota dhaabbatichaa adda addaa olaantummaan ni raawwata.
4. **Mana Marii Hawaasaa fi Dinagdee (Economic and Social Council):** Manni Marii kun miseensota digdamii torba qaba. Turtiin isaaniis waggaa sadii yammuu ta’u yaa’ii waliigalaan filatamu. Hojiin mana marii kanaa rakkoollee dinagdee, hawaasaa, aadaa, barnootaa fi fayyaa addunyaa keessatti muldhatan fooyyessuudha. Sagalee walakkaa ol ta’een murtiin darba.
5. **Mana Murtii Haqaa Addunyaa:** Miseensonni mana murtii kanaa kudha shan yammuu ta’an, dhimmoota dhiyaateef irratti harka caalmaan murteessu. Gaheen hojii isaaniis waldhabiinsa biyyoota gidduutti muldhataniif murtii kennuu, qaamman Dhaabbata Mootummoota Addunyaa adda addaaf ogummaa seeraa kennuu dha.
6. **Mana Marii Bulchiinsa Yaboo:** Miseensonni mana marii kanaa miseensota dhaabbatoo mana marii nageenyaa fi biyyoonni kolonii warra waraana Addunyaa Lammaffaatti mo’aman akka to’atan itti kennamanis ta’e isaaniin ala ta’an miseensa turan. Sagalee walakkaa ol ta’eenis murtiin ni darbaa.

Dameewwan Gurguddoo Dhaabbata Mootummoota Walta’anii

Qaamman Dhaabbata Mootummoota Walta’anii

1. **Dhaabbata Hojjatoota Addunyaa (International Labour Organization, ILO).** Liigii Mootummoota Addunyaan dhaabbattee hojjetaa ture. Haa ta’u malee kufaatii Liigichaa boodas

itti fufuun Dhaabbata Mootummoota Walta’anii jalattis hojjachaa jira. Dhaabbanni kunis hojii isaa baballisuun karoora dinagdee, guutummaan hojii argachuu fi wabii hojii uumuudhaaf tattaafata.

2. **Dhaabbata Maallaqa Addunyaa (International Monetary Fund, IMF).** Dhaabbanni kun bara 1946tti dhaabbate. Innis tasgabaa’ina maallaqaa eeguu fi bakka barbaachisaa ta’etti maallaqinni daldalaaf barbaachisu akka argamu gochuudha.
3. **Baankii Addunyaa (The International Bank for Reconstruction and Development, WB).** Dhaabbanni kun bara 1956tti hundeeffame yammuu ta’u, dinagdee addunyaa liqii kennuun jajjabeessa. Innis ijaarsa gurguddoo fi misooma pirojeektotaa kanneen akka humna ibsaa, daandii baaburaa fi daandiiwwan gurguddoo fa’a dha.
4. **Dhaabbata Nyaataa fi Qonnaa (Food and Agricultural Organization, FAO).** Dhaabbanni kun gargaarsa ogummaa kennuu, oomishaa fi faca’iinsa midhaan nyaataa fooyyessuuf hojjata. Teessoon isaas biyya Xaaliyaanii Magaalaa Roomaatti argama.
5. **Dhaabbata Fayyaa Addunyaa (World Health Organization, WHO).** Dhukkuboota daddarbaa ittisuu fi fooyya’iinsa fayyaa ummata addunyaaf gargaarsa kenna.
6. **Dhaabbata Barnootaa, Saayinsii fi Aadaa Mootummoota Walta’anii (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO).** Barnoonni, wal jijjiirraa odeeffannoo, aadaa fi saayinsiin guutummaa addunyaatti akka baballatuuf hojjata. Dhaabbanni kun pirojeektota qopheessuun barnoonni akka guddatuu fi doofummaan akka badu gargaarsa kenna.
7. **Dhaabbata Gargaarsa Daa’iimmanii Mootummoota Walta’anii (United Nations Children Emergency Fund, UNICEF).** Dhaabbanni kun nyaataa fi qoricha/qorsa/ daa’iimman rakkina qabaniif gargaarsaan ni kenna. Barsisoota leenjisuun akka haadhotiin daa’iimman itti kunuunsan akka barsiisan taasisa. Dhaabbanni kun yaa’ii waliigalaan bara 1946tti dhaabbate.
8. **Dhaabbata Baballina Humna Atoomii To’atu (International Atomic Energy Agency).** Dhaabbanni kun kan hundeeffame bara 1957tti magaalaa Viyeenaa keessatti ture. Hojiin isaas humni atoomii tajaajila nagaaf akka oolu to’achuudha.

Giloobaalaayizeeshinii

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana erga barattee booda:

- Yaadrimee giloobaalaayizeeshinii hubachuun ni ibsita.
- Carraa fi gufuu daldala, aadaa fi odeeffannoo ilaalchisee muldhatu addaan ni baafatta.

Giloobaalaayizeeshin jechuun maal jechuu akka ta’e beektaa?

Giloobaalaayizeeshiniin seenaa guddina dinagdeeti. Bu’aa kalaqa dhala namaa fi guddina teekinoolojiiti. Walitti dhufeenya dinagdee addunyaa karaa daldalaa fi sochii faayinaansii agarsiisa. Jechichi karaa biroo sochii humna namootaa fi beekumsaa (teekinoolojii) addunyaa keessatti taasifamu agarsiisa. Jechi kun namoota hundan faayyadamuu kan jalqabe bara 1980n keessa yeroo guddinni teekinoolojii garmalee baballachuun sochiin daldalaa fi faayinaansii salphaatti addunyaa waliin gahuu danda’e dha.

Giloobaalaayizeeshiniin gabaa daangaa biyya tokkoo keessatti murtaa’ee ture baballisuun daanga irra darbee addunyaa akka gahu taasise. Baballinni gabaa dorgommii fi gahee hojii hirmaachuu cimsuun gahumsa dabale. Gabaan addunyaa baballatee namoonni akka itti hirmaataniif carraa guddaa bane.

Addunyaan haala ammayyaan walitti daldaluu kan jalqabde waggaa dhibba dura. Haa ta’u malee yeroo ammaa daldalaa fi tajaajilli faayinaansii yeroo sana caalaa garmalee guddachuun walitti dhufeenya guddaa uumaniiru. Kana immoo caalmaatti kan agarsiisu walitti dhufeenyi gabaa faayinaansii addunyaa salphaatti qunnamtii meeshaalee elektirooniksiin hojii irra ooluu isaati.

Giloobaalaayizeeshinii jechuun gabaan daldalaa fi faayinaansii caalmaatti walqabachuu jechuudha. Haalli kun immoo dinagdee biyyoota guddatanii bira ga’uuf tattaaffii taasifamus ni agarsiisa. Haa ta’u malee hundumtuu milkaa’uu hin dandeenye. Biyyoonni Eeshiyaa tokko tokkoo karaa kanaa milkaa’ina agarsiisaniiru. Biyyoonni Afrikaa baayyeen amma iyyuu hin milkoofne.

Namoonni tokko tokko giloobaalaayizeeshiniin ni fayyadaa jedhu. Warri yaada kana tarkaanfachiisan giloobaalaayizeeshiniin misooma dinagdee addunyaa gara fuulduraaf ni barbaachisa, kan boodatti deebi’uu danda’u miti jechuun kaa’u. Kanneen biroon immoo faallaa kanaa kaa’u. Isaanis biyyoota gidduutti walcaalmaa uuma, hojii dhabdummaa, qaala’ina jireenyaa fi guddina hawaasaa qancarsuu fida jechuun ija sodaan ilaalu. Haallan kunniin carraa fi rakkoo sirni kun qabu waan ibsuuf biyyoonni carraa kana irraa fayyadamuuf tooftaawwan isaan hordofuun irraa jirus kan itti agarsiisu ta’a.

Giloobaalaayizeeshiniin guddina dinagdee addunyaaf carraa guddaa bane yoo ta’ellee haala walfakkaatuun bakka hundumaatti hin baballanne. Biyyoonni tokko tokko saffisaan dorgommii dinagdee addunyaa keessa galaniiru. Warri kana gochuu danda’an guddina dinagdee saffisaa ta’e argachuu waan danda’aniif hiyyummaa hir’isaniiru. Biyyoonni carraa kana argatan biyyoota Baha Eeshiyaa yammuu ta’an isaanis hiyyummaa waggaa afurtama dura keessa turan keessaa ba’uun guddina ajaa’ibsiisaa agarsiisan. Haala kana irraa baraachuun naannolee biroon kanneen akka Afrikaa fi Laatiin Ameerikaa dorgommii kana keessa galuun immaammata guddinaaf ta’u baafatanii fooyya’iinsa agarsiisaa jiru.

GILGAALA 4.3

Gaaffiilee gaggabaabaa

1. Giloobaalaayizeeshiniin maali?

2. Biyyoonnicaalmaattigiloobaalaa-yizeeshiniin fayyadamoo ta’an isaan kami?

Cuunfaa

Dhibee HIV/Eedsii qoricha waan hin qabneef ummata addunyaa hedduu miidhaa jira. Itoophiyaa keessas namoonni miliyoonni tokko ol ta’an dhibee kanaan qabamaniiru. Dhibeen kun gara caalu humna oomishuu danda’u waan miidhuuf karaa inni itti daddarbuu qabu irraa of-eeguun barbaachisaadha. Namoota dhibee kanaan qabamanis kunuunsuu fi gargaaruun akka dhibichi hin baballanne gochuuf ni fayyada.

Mirga namummaa jechuun mirga namoonni uumamaan argatanidha. Isaanis mirga lubbuun jiraachuu, nageenya qaamaa fi billisummaa qabaachuu ti.

Qabxiwwan arfan kornayaa waliin walqabatan saala, gahee hojii saalaa irratti hundaa’e, oomisha saala irratti hundaa’ee fi hojii hawaasummaati.

Dhaabbanni Mootummoota Walta’anii(UNO) bara 1945tii magaalaa Saanfiraansiskoo keessatti hundeeffame. Kan hundeeffames Waraana Addunyaa Lammaffaa booda nageenya addunyaa eegsisuuf ture. Haa ta’u malee hundeeffama isaa booda nageenya eegsisuu qofa osoo hin taane misooma, fayyaa fi barnoota addunyaa fooyyessuufis hojjachaa jira.

Giloobaalaayizeeshiniin gabaa dangaa biyya tokko keessatti murtaa'ee ture baballisuun daangaa irra darbee addunyaa akka gahu kan taasisedha. Giloobaalaayizeeshiniin jechuun gabaan daldalaa fi faayinaansii caalmaatti walqabachuu jechuu dha.

GAFFILEE XUMURA BOQONNAA 4

Kutta I. Himoota sirrii ta'aniff "Dhugaa" Kanneen sirrii hin taaneef immoo "Soba" jechuun deebisi!

1. Namoonni dhibee HIV/AIDSiin qabaman garri caalu namoota umuriin isaanii jaatamaa ol ta'anidha.
2. Mirga namummaa Mootummaatu namaaf kenna.
3. Hojiin misoomaa dubartii hin hirmaachifne galma hin ga'u.
4. Balleessaa ofii beekuun dhiifama gaafachuun yaada qajeelaadha.
5. Hojiiwwan maallaqa guddaa argamsiisan hundi ga'ee dhiiraa qofa ta'uu qabu.

Kutta II. Kanneen Sirrii Ta'an Filadhuutii deebisi!

1. Dhaabbanni Mootummoota Walta'anii:
 - A. Jalqaba biyyoota 50 ta'aniin hundeeffame.
 - B. Bara 1945tii hundeeffame.
 - C. Magaalaa Saanfiraansiiskootti hundeeffame.
 - D. Hunduma.
2. Miseensonni dhaabbatoon Mana Marii Nageenyaa:
 - A. Ameerikaa, Raashaa, Ingilizii, Faransaayi, Chaayinaa
 - B. Hindi, Braaziil, Jarmanii, Jaappaan, Meksikoo
 - C. Kaanaadaa, Awustiraaliyaa, Afrikaa Kibbaa, Naayijeeriyaa, Misir
 - D. Arjentiinaa, Paakistaan, Kooriyaa Kaabaa, Kooriyaa Kibbaa, IndoonEeshiyaa
3. Teessoon Dhaabbata Nyaataa fi Qonnaa(FAO) isa kami?
 - A. Paariis
 - B. Jenevaa
 - C. Roomaa
 - D. Beerliin
4. Hojiin Dhaabbata Baballina Humna Atoomii To'atu maali?
 - A. Biyyoonni humna atoomii meeshaa waraanaaf akka oolchan jajjabeessuu.
 - B. Humni atoomii tajaajila nageenyaaf akka oolu to'achuu.
 - C. Biyyoonni humna atoomii dhimma kamiifuu akka hin tajaajilamne dhorkuu.
 - D. Deebii hin qabu.
5. Giloobaalaayizeeshinii ilaalchisee sirrii kan hin taane:
 - A. Sochii humnaa fi beekumsa namoota addunyaa keessatti taasifamu.
 - B. Gabaan daangaa biyya tokkoo irra darbee addunyaa akka gahu ta'uu.
 - C. Gabaan daldalaa fi faayinaansii caalmaatti walqabachuu dha.
 - D. Biyyoota addunyaa hunda walqixa fayyade.